

УДК 159.9-054.73: 314.7(477)
Б 82

Зоряна БОРИСЕНКО,
Любов ГАВРИЩАК

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО МІГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена проблемі міграції загалом та особливостям її прояву в реаліях сучасної України. Проаналізовані ознаки та чинники міграційних процесів, а також підходи та концепції їх трактування. Розглянуто питання адаптаційного компонента міграції як її невід'ємної частини.

Ключові слова: міграція, міграційні процеси, підходи трактування міграції, біженці (переселенці), соціальна та психологічна адаптація біженців, чинники у співності адаптації переселенців.

Постановка проблеми. Міграційні процеси в Україні завжди були об'єктом глибокого наукового аналізу, однак проблема вимушеної міграції в результаті військових дій на Сході України є абсолютно новою і малодослідженою. Подібні проблеми вже мали місце в інших країнах пострадянського простору, але в Україні вони мають власну специфіку. Саме тому дослідження внутрішніх міграційних процесів в умовах українського сьогодення є важливим не лише в теоретичному ракурсі – воно визначальний чинник вироблення державної міграційної політики та формування громадської думки і суспільних настроїв.

На сучасному етапі міграція є не тільки соціально-економічним, а й соціально-психологічним, етнографічним, нормативно-правовим та політичним явищем, яке не можна назвати однозначним ні за своєю суттю, ні за змістом. Формуються якісно нові міграційні потоки, поява яких зумовлена політичною та економічною ситуацією, яка склалася у світі.

Міграція як один із важливих демографічних процесів відбувається одночасно в часі й просторі і є надзвичайно широким поняттям. Саме тому на сьогодні сучасна наукова думка не має уніфікованої концепції з цього приводу. Це можна пояснити тим фактом, що міграція впливає одночасно на різні сторони суспільного життя, такі як демографія, економіка, соціологія, політика і юриспруденція [11].

Філософський словник соціальних термінів класифікує міграцію як процес переміщення людей як невід'ємних частин або окремих представників етносів, що пов'язане зі зміною постійного місця проживання або з поверненням до нього [12].

Отже, головними ознаками міграції як різновиду людських переміщень слід вважати: а) процес переміщення людей, їх переселення, пересування у часі і просторі; б) перетин особами як адміністративних меж власної держави (під час здійснення внутрішньої міграції), так і державних кордонів країн (зовнішня міграція); в) перманентна або тимчасова зміна місця проживання; г) поліпшення соціально-економічного стану окремого індивіда або групи осіб як основоположна мета міграції [4].

Загалом, за винятком невеликих нюансів, усі відомі сучасній науковій думці визначення міграції можна умовно розділити на три основні підходи.

По-перше, міграцію слід тлумачити як просторовий рух осіб, незалежно від його характеру та кінцевих цілей. Це можуть бути як тимчасові та короткотермінові поїздки індивіда в іноземну державу з метою виконання сезонної роботи, здійснення відрядження, проведення відпустки тощо, так і довготривале перебування за кордоном у зв'язку з роботою або навчанням. Окремою категорією є переїзд особи до іншої держави на постійне місце проживання.

По-друге, міграцією є переїзд особи з однієї держави до іншої з метою зміни місця проживання на певний термін або назавжди.

По-третє, міграцією є процес просторового руху особи, який у кінцевому результаті завжди призводить до територіального перерозподілу населення як у країні походження, так і у країні-реципієнті.

Отже, на сучасному етапі, на відміну від того, як це було раніше, кожен автор, вживаючи термін «міграція», вкладає у нього подекуди зовсім різні тлумачення, користуючись як орієнтиром багатьма наявними категоріями, що пов'язані з територіальним рухом індивідів та його основними стадіями. Ця ситуація насамперед зумовлена невпинною глобалізацією, що притаманна сучасному світові й істотно впливає на більшість явищ та процесів сьогодення. А по-друге, науковий термін «міграція» вже давно набув універсального характеру, що істотно відрізняються від того, коли існувало лише два загальновідомі підходи до визначення цього процесу – як переселення осіб на нове місце проживання (так зване «вузьке» тлумачення) та таке, що охоплює всі територіальні переміщення міжпоселенського характеру («широке») [11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі чимало робіт, у яких досліджуються процеси адаптації особистості в ситуації вимушеної міграції (Д. Азраель, Г. Вітковська, В. Гриценко, Ж. Зайончковський, Н. Космарска, Н. Лебедева [7], В. Мукомель, В. Степанов, В. Павленко, С. Паранін, В. Переведенцев, Л. Рибаківський, В. Хотинець, Г. Філіпов, Є. Шлягіна та ін.).

Психологію переживання і поведінки людей в ситуації вимушеної міграції досліджували такі автори, як Г. Солдатова, Л. Шайгерова, В. Каліменко, О. Кравцова. Вони дійшли висновку, що об'єктивна ситуація вимушеної міграції вимагає від індивіда зусиль на межі його адаптивних можливостей або навіть перевершують наявні у нього резерви.

Вивчення психології вимушених мігрантів відображено в роботах Г. Вітківської, С. Параніна (проблеми працевлаштування мігрантів, їх майнового стану, забезпечення житлом, взаємовідносинам мігрантів і населення територій, які їх приймають), Н. Лебедевої (соціально-психологічні аспекти адаптації мігрантів), Е. Філіпової (відображення оцінок дійсності двома сторонами, що взаємодіють – вимушеними мігрантами і новим соціальним середовищем) та інші.

Ученими (Р. Лазарус, Н. Лебедева [7], Н. Михайлова, Г. Павловець, Г. Сельс, Ч. Спілбергер, Н. Хрустальова та ін.) було до-

ведено, що процес вимушеної міграції характеризується високою стресогенністю.

Проблемою адаптації дітей, підлітків із сімей мігрантів займалися такі вчені, як С. Бондирева, Н. Лебедева [7], К. Захарченко, Г. Солдатова, Т. Стефаненко [10], Л. Шайгерова, О. Шарова, Н. Ковальова, Г. Есінгер, Г. Хайнрікс, Х. Тамм, Д. Пачолі.

Отже, окреслена проблема є достатньо розробленою вченими різних країн, але, повторимося, в Україні внутрішня міграція має свою специфіку у зв'язку з колишньою та теперішньою політичною ситуацією.

Метою статті є теоретико-методологічний аналіз змісту й особливостей міграційного процесу в ситуації захоплення АР Криму та військових дій на Сході України.

Важливою і новою проблемою для сучасної України виступає проблема внутрішніх переселенців, або біженців. Біженці (утікачі) або переселенці – люди, які внаслідок обґрунтованих побоювань стали жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебувають за межами своєї країни або території, на якій проживали, та не можуть або не бажають користуватися захистом цієї країни внаслідок таких побоювань.

Нагадаємо, що загалом учені вирізняють три види міграцій: переселенці – залишають батьківщину назавжди; візитери (дипломати, шпигуни, бізнесмени і студенти) – люди, які тривалий час живуть у чужій країні або на іншій території і ті, хто приїжджають у незнайоме місце на нетривалий термін. В умовах сучасної України внутрішніх переселенців зі Сходу ми можемо віднести до будь-якої з вищезгаданих категорій залежно від їх мети покидання домівки.

Наукові розробки сучасних проблем міграції відрізняються багатогранністю і широким спектром досліджуваних об'єктів. Так, взаємні установки і стратегії міжкультурної взаємодії мігрантів та населення, що їх приймає, соціально-психологічні установки молоді щодо мігрантів досліджено в працях Н. Лебедевої [7].

Етнопсихологічні та соціально-психологічні питання біженців і вимушених переселенців, досвід практичної роботи з на-

дання психологічної підтримки цій категорії осіб проаналізовано у студіях Ш. Гімбатова [3].

Досліджуючи проблеми зростання чисельності внутрішніх переселенців зі східних регіонів України та АР Крим у різних аспектах у контексті зарубіжного досвіду, І. Войналович, М. Кримова, Л. Щетиніна зазначають, що соціальні наслідки перебування окремих територій в окупації та проведення антитерористичної операції наразі значно впливають на соціально-економічний розвиток держави. Вони ж зумовлюють велику кількість вимушених переселенців і актуалізують питання захисту їх прав, створення належних умов їх життєдіяльності в регіонах розселення. Загострення проблем тимчасових переселенців і дослідження зарубіжного досвіду в їх розв'язанні свідчать про необхідність негайних дій держави щодо формування законодавчої бази з низки питань, а саме: надання таким особам статусу вимушеного переселенця, отримання житла, забезпечення прав зайнятості, соціального забезпечення (освіта, охорона здоров'я тощо), створення умов повернення до попередніх місць проживання тощо [1].

В. Воронкова, виходячи з філософського аналізу політичних подій в Україні, приходять до висновку, що загальний рівень динаміки соціальної напруги в країні сьогодні досяг крайніх меж і залишається на рівні високих показників. На її думку, в поняттях «ризик» і «кризи» кристалізуються проблеми сучасного соціуму, в яких зосереджуються усі суперечності цивілізації в одне ціле. Водночас у сучасній епісі глобалізації постійним явищем кризового соціуму є екзистенціальні ризики внаслідок процесів, які призвели технічні засоби забезпечення життєдіяльності до аварійного стану, оскільки сучасні міста є стресогенними, кордони – конфліктними, управління – кризовим; у містах і регіонах, де йде війна, немає хліба, води і необхідних матеріальних продуктів [2].

У психологічному плані міграція для окремої особистості складна тим, що супроводжується важкими психологічними переживаннями, насамперед пов'язаними з пристосуванням мігранта до абсолютно нових умов і обставин життя, до подій, про які раніше він не мав ні найменшого уявлення. Усе це, своєю чергою, може супроводжуватися і міжособистісними конфліктами,

пов'язаними з негативним ставленням до мігрантів корінного населення того регіон, у який він перемістився.

Соціально-психологічний підхід при вивченні проблем міграції акцентує увагу на проблемах соціально-психологічної адаптації та соціалізації сім'ї мігрантів та їхніх дітей, їх супроводу і підтримки.

Отже, міграція як процес обов'язково містить адаптаційний компонент, який є, на нашу думку, її важливим показником, оскільки в процесі міграції людина опиняється в абсолютно нових, незнайомих умовах, на неї починають впливати нові стимули і чинники, які детермінують її активність, спричиняють зміни у взаємодії з навколишніми, що сприяє появі нових потреб, і вимагає пристосування, змін у власній поведінці людини.

Загалом адаптація до нових умов життя є стресом, що викликає певний дискомфорт і вимагає мобілізації всіх ресурсів особистості. У ситуації міграції адаптація ускладнюється значною кількістю факторів, що впливають на цей процес. Йдеться про кліматичні умови, культурні, соціальні, мовні, етнічні та релігійні відмінності, потребу організовувати нові міжособистісні контакти, неминучі матеріальні і побутові проблеми тощо. Окреслене має свої особливості у процесі адаптації, в ситуації міграції їхній вплив є комплексним, що створює стресогенну ситуацію.

У разі переміщення з одного соціокультурного середовища до іншого виникає потреба адаптуватися до нових умов життя, причому успішність такої адаптації залежить від багатьох чинників. Зокрема, ступінь шоку і тривалості адаптації визначаються багатьма чинниками, які поділяються на індивідуальні й групові.

До чинників першого типу відносять індивідуальні характеристики та обставини життєвого досвіду людини. Зокрема, йдеться про демографічні та особистісні характеристики і передусім вік. Так, малі діти адаптуються швидко й успішно. Для школярів цей процес виявляється болісним, оскільки вони повинні адаптуватися до соціально-психологічного клімату класу. Дуже важким випробуванням виявляються зміни соціального і культурного оточення для літніх людей. Крім того, результати деяких досліджень свідчать, що жінки адаптуються важче, ніж чоловіки. Серед жінок краще адаптуються ті, що: мають високу само-

оцінку; є професіоналами; екстравертами; у системі їхніх цінностей переважають загальнолюдські цінності; при врегулюванні конфліктів вибирають стратегію співробітництва.

Серед обставини життєвого досвіду індивіда важливе значення має готовність людей до змін. Людина, готова до змін, опинившись у мультикультурному суспільстві, буде частіше контактувати з місцевими жителями, і, отже, буде меншою мірою піддаватися культурному шоку. Саме тому одним із найважливіших чинників, які сприяють процесу адаптації, є вміння встановлювати дружні стосунки із місцевими жителями.

Серед групових чинників адаптації виділяють характеристики культур, що взаємодіють: 1) ступінь подібності чи різниці між культурами; 2) об'єктивна культурна дистанція; 3) наявність або відсутність конфліктів – війн, геноциду тощо – історія співвідношення між двома народами; 4) ступінь ознайомлення з особливостями культури країни чи території перебування і компетентності у «чужій» мові (людина, з якою ми можемо вільно спілкуватися, сприймається як більш схожа на нас); 5) рівність чи нерівність статусів та наявність або відсутність наших спільних цілей при міжкультурних контактах.

Природно, що адаптація буде менш успішною, якщо культури сприймаються як малоподібні. Але складності при адаптації можуть виникати і у протилежному разі: людина може розгубитися, якщо нове оточення і культура здається їй дуже схожою на свою, але її поведінка буде сприйматися як дивна для місцевих жителів. Це залежить від особливостей країни чи території перебування, передусім способу, яким «господарі» впливають на приїжджих: прагнуть їх асимілювати або стають толерантними до культурного розмаїття.

Не менш важливою умовою соціально-психологічної адаптації мігрантів є те, що міграція ставить людину перед необхідністю реадaptaції (зміна звичних форм взаємодії з навколишнім середовищем, пошук нових). Крім того, виникає потреба не тільки формування нових цінностей, смислів, переконань, форм поведінки, які стануть основою життєздійснення в умовах нового середовища, але й відмови від колишніх, а це буває деколи набагато важче. Тому процес адаптації мігрантів може займати

значну кількість часу і вимірюватися не стільки часовими інтервалами життя однієї людини, скільки поколіннями.

Саме тому Т.Г. Стефаненко визначає соціальну адаптацію як результат взаємодії особистості і соціального середовища, який приводить до оптимального співвідношення цілей і цінностей особистості та групи [10].

В.В. Константинов вважає, що «...при адаптації вимушених мігрантів до нових умов життя з усією очевидністю проглядається взаємодія двох сторін: адаптація особистості вимушеного мігранта до нових умов життя і адаптація соціального середовища (корінних місцевих жителів) до особистості вимушеного мігранта» [6, 27 – 28]. Розглядаючи адаптацію вимушених мігрантів до нових умов життя, він розуміє під цим процесом «перебудову психологічних якостей особистості, поведінки і діяльності суб'єкта адаптації у відповідь на вимоги нового соціального середовища і зміни самого соціального середовища в ході задоволення адаптивної потреби вимушеного мігранта в цілях їх повноцінної взаємної діяльності та розвитку» [6, 28].

Натомість Н.П. Нейхц під соціально-психологічною адаптацією мігрантів розуміє складний і багаторівневий процес взаємодії особистості або групи, що є учасником міграційного руху, з навколишнім середовищем (природою і соціумом), спрямований на пошук прийнятних механізмів поведінки (способів адаптування) відповідно до умов проживання, що змінилися, і пов'язаний з проявом особистісного або групового потенціалу мігрантів. На думку Н.П. Нейхц, при прибутті на нове місце мігрант потрапляє у незнайоме середовище і процес соціально-психологічної адаптації відбувається за такими напрямками: до іншого природно-кліматичного середовища; нового соціокультурного середовища; іноетнічного середовища; іноконфесійного середовища. Основні адаптаційні проблеми, з якими стикаються мігранти, Н.П. Нейхц розглядає у контексті відмінностей в культурах мігрантів і населення, що приймає; переживання ними депривації та ізоляції; взаємин з місцевим населенням; прояву кризи ідентичності [8].

О.О. Клигіна розуміє психологічну адаптацію мігрантів до нового соціального середовища як «складний багатовимірний процес взаємодії представників різних культур, в результаті якого відбувається формування нової позитивної (спільної з корінними

жителами) соціальної ідентичності, адекватної соціальним умовам; процес розвитку особистісного потенціалу мігрантів у міру їх активного включення в різні види діяльності (і перш за все в професійну діяльність, систему міжособистісних відносин, соціальне і соціально-політичне життя країни перебування, знаходження умов для реалізації потреб в самоповазі і самореалізації особистості)» [5, 48].

Як свідчать факти сучасного життя, в міграційному потоці, який прямує зі східних областей України та Криму, фактично, основну частку становлять представники української національності. Проте через тривалу двояку політику попередніх урядів люди тривалий час, а деколи і від народження, не відчують себе українцями. Саме тому при переселенні в інші регіони країни виникає ситуація невідповідності між очікуваннями і реальними проявами етнічних, культурних, іноді релігійних рис у поведінці, що, зі свого боку, може проявлятися в небажаних соціальних діях, особливо у місцях масового вселення мігрантів. Тому, попри належність до загального етносу – українського, продовжує існувати певна соціокультурна дистанція, під якою розуміємо суб'єктивний феномен віддалення людей через істинні чи надумані розбіжності у способі життя, установках, поглядах і оцінках.

Як уважає Л. Орбан-Лембрик, ситуація міграції особливо важка для дітей і підлітків переселенців, які в нормальному випадку повинні інтегруватися в суспільство через посередництво системи освіти [9]. Однак ця система не запрограмована для них і зустрічає їх з недовірою. Вони повинні докладати більших зусиль, ніж їх однолітки, і часто зазнають невдачі. Тривалий час вважалося, що зусилля адаптуватися повинен докладати винятково сам мігрант. Сьогодні допускається, що спільнота, яка приймає, зобов'язана полегшити йому цей процес, особливо дітям та підліткам-мігрантам. Шкільна система повинна враховувати їхнє становище, рубежі і потреби, особливо враховувати дві обставини: 1) дитина-мігрант не знає або погано знає мову і психологію шкільної системи; 2) у процесі інтеграції дитина ризикує втратити власну мову і культурні особливості своєї особистості.

Цю ситуацію можна врегулювати завдяки розвитку психологічної стійкості національної (етнічної) самосвідомості, на-

самперед, дітей-переселенців. Вищезгадана психологічна стійкість визначається: а) саморегулятивними і креативними здібностями людини породжувати нові настановлення і стереотипи; б) оптимізацією поведінки особистості в умовах маргінальної ситуації розвитку; в) неухильним дотриманням національних патріотичних традицій, звичаїв, стійких норм і правил поведінки; г) асиміляцією, тобто пристосуванням до місцевих умов існування.

Висновки. Важливою і новою проблемою для сучасної України є проблема внутрішніх переселенців. Аналіз політичних подій в Україні свідчить, що загальний рівень динаміки соціальної напруги в країні сьогодні досяг крайніх меж і залишається на рівні високих показників. Це, своєю чергою, визначає важливість вивчення та забезпечення адаптаційного компонента у ситуації міграції населення, особливо – соціально-психологічної. Вона стосується пристосування до іншого природно-кліматичного, нового соціокультурного, іноетнічного та іноконфесійного середовища. Ступінь шоку і тривалості адаптації визначаються індивідуальними (індивідуальні характеристики та обставини життєвого досвіду людини) та груповими (ступінь подібності чи різниці між культурами; наявність або відсутність конфліктів в історії взаємодії між двома етносами; ступінь ознайомленості з особливостями території перебування; рівність чи нерівність статусів) чинниками.

Згідно з сучасними реаліями, в міграційному потоці, який прямує зі східних областей України та Криму, основну частку становлять представники української національності. Проте, попри належність до загального етносу, продовжує існувати певна соціокультурна дистанція у вигляді суб'єктивного віддалення людей через істинні чи надумані розбіжності у способі життя, настановленнях, поглядах і оцінках.

Ситуація міграції особливо важка для дітей і підлітків переселенців, які насамперед повинні інтегруватися у суспільство через посередництво системи освіти. Однак ця система не завжди виявляється готовою до цього. На наш погляд, у цій ситуацію особливої актуальності набувають питання розвитку психологічної стійкості національної (етнічної) самосвідомості

Подальше дослідження ми пов'язуємо з вивченням Я-концепції підлітків із сімей біженців та вимушених переселенців.

Саме вона, на наш погляд, відображає основні тенденції особистісного зростання школярів в цей віковий період і в цих умовах, а за потреби може бути коригована.

Література

1. Войналович І.А. Вимушені переселенці : зарубіжний досвід, стан і реалізація їх прав в Україні [Електронний ресурс] / І.А. Войналович, М.О. Кримова, Л.В. Щетініна // Інституційний репозитарій КНЕУ. – Режим доступу : <http://www.ir.kneu.kiev.ua:8080/bitstream/2010/5981/1/250-258.pdf>.
2. Воронкова В.Г. «Суспільство ризику» як наслідок кризи сучасної цивілізації в глобальному вимірі / В.Г. Воронкова // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2014. – № 58. – С. 13 – 24, 16 – 17.
3. Гимбатов Ш.М. Социально-экономическая оценка вынужденной миграции в Республике Дагестан и проблема комплексной адаптации вынужденных мигрантов в новой социокультурной среде / Ш. Гимбатов // Региональный вестник молодых ученых. – 2004. – № 3. – С. 32 – 39.
4. Ионцев В. Международная миграция населения: теория и история изучения / В. Ионцев. – М. : Диалог-МГУ, 1999. – 370 с.
5. Клыгина Е.А. Психологические условия адаптации вынужденных мигрантов в новой социально-экономической среде (на примере Белгородской области) : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Е.А. Клыгина. – Тамбов, 2004. – 144 с.
6. Константинов В.В. Зависимость успешности социально-психологической адаптации вынужденных мигрантов к новым условиям жизни от типа проживания : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / В.В. Константинов. – Самара, 2004. – С. 27 – 28.
7. Лебедева Н.М. Прикладные аспекты этнической психологии / Н.М. Лебедева // Психология / под ред. В.Н. Дружинина. – СПб. : Питир, 2001. – С. 399 – 415.
8. Нейхц Н.П. Роль религии в процессе социально-психологической адаптации мигрантов (на примере православия в период колонизации Сибири) : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.13 / Н.П. Нейхц. – М., 2006. – 164 с.
9. Орбан-Лембрик Л. Специфіка міжособистісної і міжгрупової взаємодії в умовах міграції / Л. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2008. – № 5. – С. 68 – 80.
10. Стефаненко Т.Г. Адаптация к новой культурной среде и пути ее оптимизации : введение в практическую социальную психологию / Т.Г. Стефаненко. – М. : Смысл, 1996. – С. 167 – 184.

11. Романюк М. Міграції населення України за умов перехідної економіки. Методологія і практика регулювання / М. Романюк. – Львів : Світ, 1999. – 292 с.

12. Філософський словник соціальних термінів. – [вид. 2-е, доп.]. – Х. : «Р. И. Ф.», 2005. – С. 454.

Борисенко Зоряна, Гаврищак Любовь. Сущность и особенности современного миграционного процесса в Украине. Стаття посвящена проблеме миграции и особенностям ее проявления в реалиях современной Украины. Проанализированы признаки и факторы миграционных процессов, а также подходы и концепции их трактовки. Рассмотрены вопросы адаптационного компонента миграции как ее неотъемлемой части.

Ключевые слова: миграция, миграционные процессы, подходы трактовки миграции, беженцы (переселенцы), социальная и психологическая адаптация беженцев, факторы успешности адаптации переселенцев.

Borysenko Zorjana, Gavrishchak Lybov. Person's informational and psychological security in the modern world. The article is devoted to the problem of migration and its peculiarities in modern Ukraine. The features and factors of migration process, the ways and concepts of its explanation are analysed. The adaptation element of migration is considered as its integrant part.

Keywords: migration, migration's process, factors of explanation of migration's process, refugees, social and psychology adaptation of refugees, factors of social and psychology adaptation of refugees.